

Edyta Kahl
Wydział Pedagogiki, Socjologii i Nauk o Zdrowiu
Uniwersytet Zielonogórski

Polityka oświatowa władz w procesie instalowania nowego ładu społecznego (1944–1948)

Abstract. Edyta Kahl, The Educational Policy of the Authorities in the Process of the Introduction of the New Social Order (1944–1948)

The problems discussed in the article concern the educational policy in Poland in the first years after World War II (1944-1948). The article presents the educational concepts and postulates of different political fractions and teachers' circles, which already before the end of the War had formulated their own educational programmes. The discussions about the shape of the post-war educational system, particularly the organization of schools, the school structure, the ideological foundations, the syllabus, school handbooks and teachers' training, were carried out, among others, between the representatives of the National Democrats, Christian-national groups, political parties, teachers' organizations and school administration. Their attitudes to many problems varied considerably, and thus, the situation required social debate and confrontation of opinions. The quality of those discussions, the style in which the educational problems were solved as well as the direction of the structural and ideological transformations in the post-war educational system, were significantly influenced by the geopolitical post-war conditions and a strong position of the Left, consolidated by the Soviets, in the policy of the Polish state. In the expansive struggle for the political leadership in Poland, the Left used different forms of pressure and terror in order to eliminate the opposition. To achieve social legitimization for its pseudo-democratic activities, the Left undertook attempts to encourage other groups to co-operate. Particularly, the communists tried to attract cultural elites, including teachers, who they wanted to use to start the process of rebuilding social consciousness according to the rules of the ideology of Marxism and Leninism. These monopolistic ambitions, in the first years after World War II, were reflected in the destruction of the underground state and the development of administrative structures of the totalitarian system. As far as the educational system is concerned, the policy of the Left was manifested in more and more apparent actions taken to subordinate school to the communists' interests, thus including education into the process of the transformation of the political system. All those activities, were part of the phenomenon of structural Sovietization, formed the foundations for the ideological offensive, planned by the communists and conducted on a massive scale after the formation, in 1948, of the monopolistic Stalinian party - PZPR (Polish United Workers' Party).

Keywords: Educational Policy, Poland 1944–1948

Tematem artykułu jest polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944–1948. Była ona czynnikiem kształtowania nowej rzeczywistości edukacyjnej, zmian organizacyjnych, programowych i wychowawczych w szkolnictwie, od których zależeć miała w przyszłości jakość społeczeństwa, jego świadomość, światopogląd, mentalność.

Na przestrzeni kilku lat, począwszy od schyłku II wojny światowej, różne frakcje polityczne i środowiska nauczycielskie podejmowały próby określenia celów i kierunków wychowania narodu, zdefiniowania modelu oświaty, by sprzyjał ich realizacji. Odwoływano się przy tym do doświadczeń przeszłości, do tradycji, szukano także wzorców obcych naszej kulturze i tradycji. Ostatecznie na kształcie rodzimej oświaty zaważyły przede wszystkim warunki geopolityczne i wypracowana przez Sowieców pozycja lewicy w polityce państwa polskiego.

Budowa fundamentów nowej władzy

Polityka oświatowa w pierwszych latach powojennych kształtowała się pod wpływem i w konsekwencji dążeń Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) i Stalina do ideowego przywództwa w naszym kraju¹ oraz wprowadzania ładu społeczno-politycznego zgodnie z jego politycznymi interesami². Komuniści prowadzili w tym celu precyzyjne, zaplanowane dużo wcześniej przed zakończeniem wojny, działania zmierzające do przejścia władzy w Polsce i jej umocnienia. Podważając prawo legalnego rządu pozostającego na uchodźstwie do reprezentowania interesów naszego narodu, podjęli wysiłki w kierunku umocnienia swojej pozycji politycznej.

W wyniku poleceń Stalina na terenie ZSRR już w grudniu 1941 r. zrzucano pierwszą, a w kolejnym roku następne grupy przeszkolonych w Kujbyszewie agentów NKWD³, którzy jako tzw. Grupa Inicjatywna mieli za zadanie tworzyć w Polsce organy państwa podporządkowane Moskwie, a także likwidować wszystkimi możliwymi i dostępnymi środkami polskie podziemie⁴. Ta właśnie grupa powołała Polską Partię Robotniczą (PPR)⁵, która po objęciu władzy przez W. Gomułkę w odezwie programowej pt. *O co walczymy* (listopad 1943) jasno formułowała powyższe i inne zadania. Zapowiedziano w niej m.in. sojusz z ZSRR, granicę zachodnią Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej,

¹ J. Topolski, *Polska dwudziestego wieku 1914–1997*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1998, s. 145.

² K. Kosiński, *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1956*, Trio, Warszawa 2000, s. 13.

³ Wśród nich byli M. Nowotko, P. Findler, M. Fornalska, J. Krasicki.

⁴ J. Poksiński, *Mówi Józef Światło: za kulisami bezpieki i partii 1949–1955*, Londyn 1989, s. 5.

⁵ Powstała przez połączenie kilku spośród istniejących konspiracyjnych grup komunistycznych (m.in. Młot i Sierp, Stowarzyszenie Przyjaciół Związku Radzieckiego i Rewolucyjne Rady Robotniczo-Chłopskie) w Związek Walki Wyzwoleńczej (ZWW) i grupy Proletariusz. ZWW, utworzony we wrześniu 1941, był najsilniejszą z przedpeperowskich konspiracyjnych organizacji komunistycznych.

a wschodnią na Bugu, reformę rolną⁶, nacjonalizację wielkiego przemysłu, banków i transportu, likwidację bezrobocia i wprowadzenie pełnego zatrudnienia, bezpłatnego kształcenia. Partia ta przedstawiała się społeczeństwu jako ta, najbardziej ze wszystkich istniejących, patriotyczna, narodowa, demokratyczna i postępową. Stwarzała pozory poszanowania dla pluralizmu politycznego, współpracy z organizacjami niepodległościowymi i niektórymi organizacjami lokalnymi Stronnictwa Ludowego i Batalionów Chłopskich. Pozorowała także próby nawiązania przyjaznych kontaktów z Delegaturą Rządu na Kraj i Armią Krajową, żądając zarazem akceptacji zwiększenia swoich wpływów i poszerzenia rządu o pracowników agentury przysłanej z Rosji⁷.

Brak przychylności ze strony prawowitej władzy był pretekstem do zerwania rozmów i nasilenia działań mających na celu rozbić przez komunistów struktur podziemnego państwa. W tym celu Sowieci zrzucili na tereny wschodnie Polski przeszkolone w NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) „grupy informacyjne”, które zajmowały się rozpracowywaniem struktur podziemnego państwa, paraliżowaniem działań legalnej władzy na uchodźstwie, zbieraniem informacji i tworzeniem list osób wrogich komunistom, a także wywoływaniem „szumu informacyjnego” w polskim podziemiu⁸.

W grudniu 1943 r. w Moskwie powołany został Komitet Organizacyjny Polskiego Komitetu Narodowego, który miał za zadanie koordynację działań politycznych w utworzonym Korpusie Polskim, a następnie w Związku Patriotów Polskich (ZPP). Głównym zadaniem ZPP, ogłoszonym w deklaracji ideowo-politycznej, miało być organizowanie walki zbrojnej Polaków u boku Armii Czerwonej i zapewnienie sobie przez komunistów, maskowanej frazesami o sprawiedliwych granicach, suwerennym prawie i ustroju parlamentarno-demokratycznym, władzy w Polsce. Prowadzona przy tym propaganda miała na celu przekonywanie społeczeństwa o nierozzerwalnej więzi ze Związkiem Radzieckim i słusznych działań PPR w kraju, które rzekomo otwierały wrota wolnej Polsce⁹. Organizacją i koordynacją tych przedsięwzięć zajmował się Wydział Informacji Narodowej (OMI), w ramach którego utworzono w lutym 1944 r. Centralne Biuro Komunistów Polskich (CBKP)¹⁰.

Sukcesy Armii Czerwonej na frontach i spowodowana tym pewność zwycięstwa politycznego komunistów stała się powodem utworzenia przez PPR 1 stycznia 1944 r. w Warszawie (na trzy dni przed wkroczeniem Armii Czerwonej do Polski), Krajowej Rady Narodowej (KRN), która obwołała się podziemnym polskim parlamentem. Na jej czele stanął B. Bierut. Zbrojnym ramieniem KRN miała być Armia Ludowa, powołana także 1 stycznia 1944 r. KRN deklarowała przyjaźń ze Związkiem Radzieckim oraz ści-

⁶ Realizowana drogą wywłaszczenia, bez wypłacania odszkodowania, majątków ziemskich o powierzchni powyżej 50 ha, które propaganda PPR określała jako „obszarnicze”.

⁷ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, SAWW, Poznań 1990, s. 20.

⁸ L. Szuba, *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944–1956*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, s. 59.

⁹ *Ibidem*, s. 60.

¹⁰ Szerzej o tym: *Regulamin Centralnego Biura Komunistów Polskich*, w: *Polska – ZSRR. Struktury podległości*, red. J. Dawid, A. Kochański, Warszawa 1995, s. 30–31.

sły kontakt z rządem radzieckim i ZPP, co wskazywało na poddańczy wobec niego charakter sprawowanej władzy.

Dokument założycielski KRN podważał władzę polskiego rządu i zabraniał reprezentowania mu naszego narodu polskiego. Zrzeknięto się w nim także wszystkich praw do wschodnich terenów II Rzeczypospolitej, zagrabionych przez ZSRR w 1939 r. na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow. Na II konferencji plenarnej KRN (styczeń 1944) jako podstawę nowej granicy wschodniej Polski przyjęto linię Curzona. Ustalenia te zostały wstępnie uzgodnione przez tzw. wielką trójkę na konferencji teherańskiej w 1943 r., choć nigdy nie uznał ich oficjalnie rząd polski w Londynie. Sprzeczne wszakże były z polską racją stanu.

W konsekwencji powyższego stanowiska KRN, w styczniu 1944 r. 23 stronnictwa i organizacje polityczne oraz społeczne w specjalnej odezwie napiętnowały PPR jako „agenturę, oddającą Moskwie polskie ziemie wschodnie i godzącą w najżywniejsze interesy państwa i narodu polskiego”¹¹. Jeden z fragmentów odezwy stwierdzał: „Według dyrektyw zewnętrznych i niepolskiego ośrodka decyzyjnego, maskując swoje istotne cele i poruczone przez swych mocodawców zadania, obłudnie nadużywając haseł patriotycznych i narodowych, komunistyczna PPR i jej ekspozytura w rodzaju rzekomo „polskiej Armii Ludowej”, deklarują gotowość oddania ziem wschodnich Rzeczypospolitej Rosji [...] zwalczają rząd i armię polską i ich odpowiedniki w kraju, w dążeniu zaś do osłabienia i rozbitcia sił narodowych, powołują Krajową Radę Narodową [...] należy akcję ich napiętnować jako zdradę Narodu i Państwa Polskiego [...] o sprawach politycznych decyduje naród a nie obca agentura”¹².

Delegatura Rządu na Kraj (RJK) w odpowiedzi na powołanie KRN ogłosiła (marzec 1944) utworzenie Rady Jedności Narodowej, zaś w odpowiedzi na obietnice socjalne i projekty reform społecznych zawarte w deklaracji PPR „O co walczymy” – deklarację RJK „O co walczy naród polski” oraz „Na co liczymy”, w których protestowała przeciwko sprzecznym i podjętym wbrew interesom Polski ustaleniom konferencji teherańskiej (grudzień 1943) oraz przeciwko ignorowaniu argumentów rządu polskiego w Londynie w rozmowach aliantów ze Stalinem. Tenże, zaniepokojony sytuacją w Polsce powołał, w wyniku wcześniejszych już przygotowań, Biuro Komunistów Polskich (styczeń 1944), które miało nieść finansową i polityczną pomoc PPR, współdziałać w wypracowaniu jednej linii politycznej przez ZPP, obsadzać swoimi pełnomocnikami wszystkie instytucje polskie, przejąć kontrolę nad niektórymi środkami masowego przekazu i prowadzić działalność propagandową¹³.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski komuniści rozpoczęli opanowywać administrację państwową w Polsce. 15 lipca Stalin wezwał na Kreml gen. M. Żymierskiego i przedstawił mu zamiar powołania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

¹¹ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. II, Antyk, Warszawa 2000, s. 406.

¹² Ibidem, s. 407, 408.

¹³ *Regulamin Centralnego Biura Komunistów Polski*, za: *Polska-ZSRR. Struktury podległości*, s. 31.

(PKWN)¹⁴, Skład komitetu oraz treść Manifestu PKWN uzgodniono i zatwierdzono 20 lipca 1944 r. pod Moskwą.

Powołany oficjalnie 22 lipca 1944 roku PKWN określono jako tymczasowy organ władzy wykonawczej w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵. Był on jednak prawną władzą sterowaną przez Moskwę i chronioną przez Armię Czerwoną oraz NKWD¹⁶.

Wraz z tworzeniem struktur administracji państwowej komuniści kontynuowali batalię przeciwko wszystkim, którzy nie akceptowali nowego ładu społeczno-politycznego, klasyfikując ich jako wrogów ludu. Pod jeden mianownik postawiono całe polskie podziemie związane z rządem na uchodźstwie, członków i sympatyków wszystkich partii nie wchodzących w skład Bloku Demokratycznego, polskie ziemiaństwo, bogatych chłopów, właściciele fabryk i przedsiębiorstw, przedstawiciele wolnych zawodów, duchowieństwo i przedwojennych oficerów, funkcjonariuszy policji i urzędników¹⁷. Z nimi też, przy użyciu coraz bardziej rozbudowywanego aparatu kontroli i terroru, rozprawiali się w kolejnych latach. Aby usankcjonować nowe rządy samowładnej władzy, wprowadzano przepisy prawne, umożliwiające terroryzowanie społeczeństwa¹⁸.

Dopracowywano również strukturę aparatu terroru. Organem pierwszej instancji były wojewódzkie urzędy bezpieczeństwa (UB) PKWN. Bezpośrednio podlegały im powiatowe UB. W gminach zorganizowano trzyosobowe komórki bezpieczeństwa, przy komisarzacie Milicji Obywatelskiej (MO).

Początkowo PKWN podzielono na wydziały i sekcje, a z chwilą utworzenia Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – na departamenty i wydziały, które miały swoje odpowiedniki na szczeblach wojewódzkich i powiatowych. Kierownictwo resortu PKWN składało się z ludzi przeszkolonych w ZSRR. Nabór na szczeble niższe odbywał się według ścisłych wytycznych. Podstawowym kryterium było pochodzenie społeczne i dyspozycyjność oraz lojalność wobec władz, nie zaś wykształcenie¹⁹.

Biuro Polityczne PPR dodatkowo powołało w marcu 1946 r. Państwową Komisję Bezpieczeństwa, która miała zająć się koordynacją działań jednostek Ludowego Wojska Polskiego (LWP), Wojsk Ochrony Pogranicza (WOP), Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW), Urzędu Bezpieczeństwa, MO i Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej (ORMO). Obszar Polski Ludowej podzielono na 14 stref bezpieczeństwa, powołując w nich wojewódzkie komisje bezpieczeństwa, w skład których wchodził przedstawiciel wojska, szef miejscowego Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Pu-

¹⁴ *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 22.07.–31.12.1944 r.*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1944, s. 14.

¹⁵ *Uchwała o powołaniu Rządu Tymczasowego RP, z 31.12.1944 r.*, w: *Manifest PKWN*, KIW, Warszawa 1974, s. 15.

¹⁶ J. Topolski, *Polska dwudziestego wieku...*, s. 161.

¹⁷ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 67.

¹⁸ M.in. dekret o wymiarze kary dla zdrajców narodu (sierpień 1944), kodeks karny wojska polskiego (listopad 1944), dekret o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa, tzw. Mały kodeks karny wzmocniony dekretem o postępowaniu doraźnym (listopad 1945), dekret o zastosowaniu aresztu tymczasowego w przestępstwach podlegających postępowaniu doraźnemu (listopad 1945).

¹⁹ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 66, 67.

blicznego, komendant MO oraz dowódca jednostki KBW. W sumie do walki z podziemiem niepodległościowym zmobilizowano ok. 180 tysięcy żołnierzy i milicjantów, wspieranych przez 50 tysięcy członków ORMO.

Zabiegom tym towarzyszyły rozmaite formy nacisku i terroru: utworzono listę osób mogących zagrażać władzy ludowej, zakładano kartoteki obciążające rejestrowanych w powiatowych, wojewódzkich agendach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW). Rozszerzano techniki operacyjne: kontrolowano korespondencję, rozmowy telefoniczne. Stosowano różnego typu represje: zastraszanie podczas przesłuchania, śledztwa i ostrzeżenia podejrzanych, groźby pod adresem rodzin oskarżonych, bicie, tortury, poniżanie, szantaż, zatrzymania. Najpowszechniejszym sposobem działania bezpieki były aresztowania, podczas których stosowano powyższe formy terroru²⁰.

Ingerencja polityczna komunistów, reprezentowanych w Polsce przez PPR, destrukcja podziemnego państwa oraz rozbudowywanie struktur administracyjnych i aparatu kontroli, przekreślały całkowicie szansę na odbudowę państwa polskiego na przedwojennych zasadach ustrojowych. Świadczyły o totalitarnych dążeniach Sowietów, służących zniewoleniu naszego narodu.

Komuniści, mimo ekspansywnej polityki, nacechowanej przemocą, od początku podejmowali również próby mobilizowania i podejmowania dobrowolnej współpracy ludzi z różnych środowisk z samozwańczą władzą. Starano się pozyskać przychylność zarówno elity, jak i warstwy robotniczo-chłopskiej, najbardziej podatnej – zdaniem komunistów – „na wizję społecznej rewolucji”²¹.

Dbłość o legitymizację społeczną przejawiała się już w pierwszym oficjalnym programie działania politycznego, zawartym w Manifeście PKWN (1944). Nie zapowiadał on wszakże reform typu socjalistycznego, lecz zgodnie z kamuflażową taktyką Stalina, napisany był w duchu demokratycznym²².

Spółczesność polskie, zdezorientowane takimi rozgrywkami nie odczytywało początkowo jasno rzeczywistych tendencji do monopolizowania władzy w rękach jednej partii²³, zwłaszcza że PPR odwoływała się do tradycji narodowej i deklarowała kontynuowanie tego, co postępowe i zarazem w jakimś stopniu polskie²⁴, obiecywała suwerenność polityczną, sprawiedliwość społeczną i wolność działania.

Wiele z tych obietnic i deklaracji wpisywało się w oczekiwania udęczonej okupacją Polaków. Oni pragnęli spokojnego i bezpiecznego życia po wielu latach wojennej poniewierki. Oficjalnie głoszone hasła demokracji i suwerennej Polski wciągały z tego powodu wielu do współpracy z nową władzą.

Część z nich (zwłaszcza ta opowiadająca się po stronie obozu londyńskiego) nie poddała się jednak iluzorycznej wizji państwa stworzonej przez komunistów i jej zapewnie-

²⁰ Por. A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL. Aneks*, Londyn 1994, s. 61; także: S. Murzański, *Zbrodnia (nie)doskonała. Rozważania o terrorze władzy i społecznym oporze*, Alfa, Warszawa 1996, s. 89–107.

²¹ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, WN PWN, Warszawa 1996, s. 127.

²² J. Topolski, *Polska dwudziestego wieku...*, s. 153.

²³ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski...*, s. 154.

²⁴ K. Kosiński, *O nową mentalność...*, s. 20.

niom o wprowadzaniu demokratycznego ustroju, zwłaszcza, że przejawy centralizowania różnych form życia obywateli czy propagandowej akcji przedwyborczej²⁵, służącej unicestwieniu rywala partii robotniczych (PPR i Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS))²⁶ – Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL), zdradzały zamiar upodobnienia ustroju Polski do systemu politycznego w ZSRR²⁷. W konsekwencji ekspansywnej polityki pepeerowców, mającej na celu wyeliminowanie lub wchłonięcie pozostałych partii politycznych – PPS, SL, a zwłaszcza najpoważniejszego jej rywala – PSL, doszło w grudniu 1948 r. do powołania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR)²⁸. Powstanie tej jednolitej partii ze wszechwładnym przywódcą B. Bierutem, upodobniało strukturę władzy do systemu radzieckiego i ułatwiała komunistom rozpoczęcie procesu sowietyzacji w Polsce.

Reforma jędrzejewiczowska, programy i koncepcje oświatowe ugrupowań politycznych i organizacji nauczycielskich a nowy model ustrojowy szkolnictwa

Po wojnie, oficjalnie obowiązywała nadal ustawa szkolna z 1932 r.²⁹ Zakładała ona wychowanie przedszkolne, którym objęto dzieci od 3. roku życia, kształcenie w 7-letniej szkole powszechnej i 6-letniej szkole ogólnokształcącej, która dzieliła się na dwa etapy: 4-letnie gimnazjum i 2-letnie liceum. Ustawą tą wprowadzono także szkoły mistrzów i nadzorców. Kształcenie wychowawczyń przedszkoli przewidywano w 4-letnich seminariach oraz 2-letnich liceach, nauczycieli szkół powszechnych w 3-letnich liceach pedagogicznych oraz 2-letnich pedagogiach, zaś nauczycieli szkół średnich – w szkołach wyższych³⁰. Sejm zatwierdził także ustawę o szkolnictwie prywatnym, która zezwalała na zakładanie szkół osobom prywatnym i stowarzyszeniom³¹.

Szkola powszechna, będąca podbudową dla kształcenia w szkole ogólnokształcącej, była obowiązkowa, lecz zróżnicowana organizacyjnie – podzielona na 3 szczeble kształcenia. Miała dawać jednolite podstawy wychowania i wykształcenia ogólnego oraz wychowanie obywatelskie³².

Model wychowania zaproponowany przez ministra J. Jędrzejewicza miał ułatwić państwu organizację edukacji twórczych obywateli Rzeczypospolitej, świadomych swoich obowiązków, zapewnić wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz jak

²⁵ AAN, PPR, sg. 295/X, 60–63. Wydział Propagandy. Sprawozdanie z przygotowań i przebiegu Kongresu Zjednoczeniowego, listopad – grudzień 1948.

²⁶ S. Murzański, *PRL zbrodnia (nie)doskonała...*, s. 135.

²⁷ Szerzej o działaniach politycznych władzy ludowej w latach 1944–1947 piszę w: *Związkowe doskonalenie nauczycieli (1944–1989). Uwarunkowania. Przejawy. Konsekwencje*, Impuls, Kraków 2008, s. 13–16.

²⁸ AAN, PPR, sg. 295/X, 53–63. Wydział Propagandy. Materiały dotyczące przygotowania i przebiegu i Zjazdu i Kongresu Zjednoczeniowego 1948.

²⁹ Dz.U. RP 1932 nr 51. Ustawa o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 r.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

najlepsze przygotowanie do życia, zdolniejszym zaś osiągnięcie najwyższych szczebli naukowego i zawodowego wykształcenia. Ustawa zakładała, że programy szkolne zapewnią odpowiednio uzdolnionej młodzieży przejście ze szkół jednych typów do drugich oraz ze szkół niższych szczebli do wyższych. Jednakże dokonany podział szkoły powszechnej w rzeczywistości ograniczał szanse edukacyjne dzieci wywodzących się z różnych środowisk³³.

Utworzone trzy typy szkoły powszechnej – pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia, były słabym punktem edukacji, krytykowanym w okresie wojny i okupacji przez środowisko pedagogiczne oraz zarówno przez prawicowe, jak i lewicowe ugrupowania polityczne.

Z propozycją zmian w powojennej oświacie wystąpiła m.in. Narodowa Demokracja (ND). Głównym przedstawicielem obozu endeckiego było Stronnictwo Narodowe (SN)³⁴, które w sformułowanym programie oświatowym (lipiec 1944) domagało się obowiązkowej i bezpłatnej nauki na poziomie szkoły podstawowej. Miała ona stać się po wojnie dźwignią odrodzenia narodu i jego postępu, nauczać i wychowywać w duchu religii i miłości do ojczyzny. Wychowanie i szkolnictwo w narodowym państwie – w myśl jej postulatów zawartych w „Głównych wytycznych narodowej polityki szkolnej i wychowania” – należeć miało w równym stopniu do rodziny, Kościoła i narodu³⁵.

Podobne postulaty głosiła chadecja (Chrześcijańska Demokracja). Program ruchu chrześcijańsko-narodowego, którego ożywienie nastąpiło już w okresie autonomii galicyjskiej, oparto na dwóch encyklikach papieża Leona XIII – *Rerum Novarum* (maj 1891) oraz *Graves de Communi* (styczeń 1901). Pozostawał on w sprzeczności z ideologią partii lewicowych, które – zdaniem Kościoła – dążyły do „nienaturalnego rozdziału dóbr materialnych”, do wdrażania fałszywej koncepcji znoszenia własności prywatnej, szkodzącej w istocie robotnikom, a niepoprawiającej ich egzystencję, do laicyzacji oświaty, jej upaństwowienia, a tym samym odsunięcia rodziny i Kościoła od procesu wychowania. Wiodącym ugrupowaniem chrześcijańsko-narodowym podważającym ideologię lewicowców było Stronnictwo Pracy, które powstało w wyniku fuzji Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, Narodowej Partii Robotniczej i Związku Hallerczyków³⁶. W „Zagadnieniach programowych” (grudzień 1942) ogłosiło, że swoją ideologię opiera na podstawie zachodniej kultury chrześcijańskiej. Wychowanie w szkole miało być zgodne z zasadami moralności chrześcijańskiej. Wychowanie państwowe zaś powinno rozwijać ideę demokracji społecznej i gospodarczej. System oświatowy miał zapewnić powszechność w dostępie do edukacji przez wprowadzenie obowiązku szkolnego do lat 18 i bezpłatność na wszystkich szczeblach kształcenia. Stronnictwo Pracy było przeciwnie

³³ Np. siedmioletnia szkoła powszechna pierwszego stopnia, organizowana głównie na wsi, realizowała program tylko 4 klas i nie dawała uprawnień do podejmowania nauki w gimnazjum. Warunkiem przyjęcia do klasy pierwszej czteroletniego gimnazjum było ukończenie 12 roku życia oraz wykazanie się wykształceniem, objętym programem sześciu klas szkoły powszechnej stopnia trzeciego.

³⁴ W okresie II wojny światowej SN weszło do rządu gen. Sikorskiego, w kraju uczestniczyło w działalności Politycznego Komitetu Porozumiewawczego przy Delegaturze Rządu na Kraj.

³⁵ B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 82.

³⁶ *Ibidem*, s. 129.

hasłom liberalnym w polityce szkolnej. Sprzeciwiało się również materialistycznemu światopoglądowi.

Zmiany w ustroju szkolnym zaproponowało także Stronnictwo Ludowe „Roch” (SL). Jego przedstawiciele uważali, że dotychczasowy stan oświaty uniemożliwiał dzieciom wiejskim korzystanie we właściwy sposób z edukacji. W opracowanym „Programie Komisji Oświaty”³⁷ (przełom 1943/1944) postulowali powszechny dostęp do szkół, jednolitość organizacyjną i programową szkolnictwa. Ustrój miał obejmować przedszkola (5–7 lat), powszechne, obowiązkowe kształcenie początkowe (7–15 lat), powszechne kształcenie średnie ogólne i zawodowe (15–18 lat). Wnioskowano również obowiązkowe nauczanie religii do 18 lat. Powszechny dostęp do oświaty zapewnić miało państwo i samorządy przez zakładanie tanich lub bezpłatnych burs, internatów oraz organizując fundusze stypendialne dla niezamożnej młodzieży³⁸.

Podobne postulaty zgłaszały Polska Partia Socjalistyczna (PPS) i PPS – Wolność, Równość, Niepodległość (PPS – WRN). Ta ostatnia opowiadała się za ciągłością polskiego bytu państwowego, polską demokracją z zachowaniem prywatnej własności i produkcji³⁹. W swoim programie (1941) partia ta potępiała ustroje totalitarne, które wychowywały społeczeństwo w poddaństwie i konformizmie, negowała nacjonalizm jako czynnik wychowywania w nienawiści do innych narodów. Ustrój szkolny miał objąć przedszkola (4–7 lat), 8-klasową szkołę powszechną (7–15 lat), 4-letnią średnią szkołę ogólnokształcącą (15–18 lat). Postulowano przy tym powszechność kształcenia na poziomie podstawowym i średnim, walkę z analfabetyzmem, rozwój sieci szkolnej, bezpłatność nauki. Spełnienie tych warunków miało być podstawą wprowadzenia demokracji w przyszłej Polsce⁴⁰.

Do programu oświatowego tej partii nawiązywały bezpośrednio od 1941 r. organizacja Polskich Socjalistów (PS) oraz od 1943 r. Robotnicza Partia Polskich Socjalistów (RPPS). One także domagały się unarodowienia szkoły, jednolitości i powszechności kształcenia, bezpłatności nauczania oraz korzystania z instytucji kulturalno-oświatowych. W przeciwieństwie do PPS – WRN, opowiadały się za laicyzacją oświaty⁴¹. Zasadniczą różnicą tych partii był wrogi ich stosunek do Kościoła⁴².

Spośród partii, jedyną, która nie posiadała własnego programu oświatowego była Polska Partia Robotnicza, zajęta w okresie okupacji czynnym udziałem w walce klasowej⁴³. Po wojnie wykorzystwała ona krytykę dotychczasowego systemu szkolnego innych ugrupowań, tworząc własną wizję powojennej oświaty, sformułowaną w „Deklaracji Programowej KC PPR” (listopad 1943). W świetle zawartych tam założeń, szkoła miała być demokratyczna, bezpłatna, hierarchiczna, zapewniająca dostęp do niej młodzieży chłop-

³⁷ W jej skład weszli Cz. Wycech, F. Popławski, W. Radwan, M. Wasyluk, Z. Załęski.

³⁸ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 52.

³⁹ *Ibidem*, s. 54.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 53.

⁴¹ B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty...*, s. 198.

⁴² L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 54.

⁴³ J. Jakubowski, *Polityka oświatowa Polskiej Partii Robotniczej 1944–1948*, KiW, Warszawa 1975, s. 34.

skiej i robotniczej na wszystkich szczeblach przez zagwarantowanie jej stypendiów i preferencji. Powszechne i obowiązkowe nauczanie miało objąć młodzież do 16 roku życia. Już wówczas podkreślano, że przy rozbudowie oświaty koncentrować się należy na szkolnictwie zawodowym⁴⁴.

W sprawie reform wypowiadali się także przedstawiciele środowisk nauczycielskich. Pierwszy koncepcję zmian w oświacie zgłosił Departament Oświaty i Kultury⁴⁵. Wypowiadał się on w sprawach ustroju władz administracji szkolnej, organizacji i utrzymania szkół publicznych, zadań samorządu terytorialnego w dziedzinie oświaty oraz nauczycieli. W kwestii organizacji szkolnictwa jego program zakładał utrzymanie ustroju szkolnego, wprowadzonego ustawą z 1932 r. z niewielkimi zmianami. Dotyczyć miały one struktury oraz programów nauczania języka polskiego i historii. Projekt zakładał 7-letnią (a w przyszłości 8-letnią) obowiązkową szkołę podstawową, średnie szkoły ogólnokształcące stopnia gimnazjalnego i licealnego oraz także kształcenie zawodowe. Wychowanie miało nawiązywać do ideałów narodowych i chrześcijańskich⁴⁶.

W sierpniu 1940 r. Rząd Emigracyjny powołał Urząd Oświatowy⁴⁷, który zajął się organizacją szkolnictwa uchodźców w Anglii, edukacją nauczycieli, przygotowaniem projektu szkolnictwa powszechnego i programów nauczania oraz podręczników szkolnych⁴⁸. Prace tego urzędu przejęło Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Po wojnie dalsze działania w tym kierunku prowadziła Komisja Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego, która także zajęła się tworzeniem koncepcji ustroju szkolnego i określeniem wzorca wychowawczego tamtej doby. Szkoła miała być jednolita, demokratyczna, zapewniać równe szanse edukacji i warunki swobodnego nauczania także mniejszościom narodowym. Prawo do zakładania szkół miałyby samorządy, związki i osoby prywatne, choć ich programy poddane byłyby kontroli Ministerstwa Oświaty. Ideałem wychowawczym miał być człowiek o wysokim poczuciu wspólnoty narodowej, współodpowiedzialny za losy ojczyzny, wierny Kościołowi. W projekcie wspomniano także o znaczeniu organizacji młodzieżowych, nadaniu im powszechnego charakteru, przy czym sprzeciwiano się wciąganiu ich w życie partyjno-polityczne⁴⁹.

W sprawach zmian oświatowych wypowiedziały się również organizacje nauczycielskie: Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) i Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich (TNSW).

TON jako organizacja skupiająca członków byłego Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP), ideowo związanych z PPS-em i SL-em, współpracująca z Rządem Emigracyjnym w Londynie, początkowo zgodnie zakładała jednolite, demokratyczne, dostępne dla

⁴⁴ *Polska Partia Robotnicza. Kronika I 1942 – V 1945*, Warszawa 1962, s. 127, za: L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 55.

⁴⁵ Działał on od 1940 r. w ramach Delegatury Rządu RP na Kraj, a jego dyrektorem był Cz. Wycech – działacz ludowy, wchodzący w skład TON, autor tzw. czwórporozumienia SP, SL, PPS, SN.

⁴⁶ B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty...*, s. 50.

⁴⁷ Na jego czele stanął Józef Haller.

⁴⁸ B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty...*, s. 45.

⁴⁹ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 47.

wszystkich szkolnictwo, oparte na 8-letniej szkole powszechnej, 4-letniej szkole ogólnokształcącej i 3-letniej szkole zawodowej. Od nauczycieli wymagano wyższego wykształcenia, co miało podnosić jakość edukacji w tych szkołach. Różnice w poglądach ideologicznych członków TON spowodowały, że od 1942 r. zaczęły powstawać różne odmienne koncepcje ustroju szkolnego wśród jej członków.

T. Wojeński zaproponował (lipiec 1943) 10-letnią obowiązkową szkołę powszechną dla wszystkich, podzieloną na 6-, 7-letnią szkołę powszechną i obowiązkową 2-letnią szkołę ogólnokształcącą, dającą możliwość studiów wyższych lub nauki w 2-letnich szkołach zawodowych.

Projekt M. Wasyłuka zakładał przedszkola, 10-letnią szkołę powszechną ogólnokształcącą, 3-letnie licea ogólnokształcące i 3-letnie szkoły zawodowe. Za ich organizację i utrzymanie miały być odpowiedzialne samorządy lokalne. Koncepcja tego działacza miała charakter wybitnie lewicowy. Edukacja – w świetle jego założeń – miała opierać się na światopoglądzie materialistycznym, a kształcenie osobowości odbywać się na podstawie nauk przyrodniczych i społecznych. Wychowanie miało być świeckie, niezależne od Kościoła i nauki religijnej.

Inny przedstawiciel tej organizacji – K. Maj opracował (kwiecień 1944) koncepcję, uznaną za oficjalny program TON. W jego świetle ustrój szkolny miał objąć przedszkole, 8-letnią szkołę powszechną oraz 4-letnie szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe. Projekt zakładał jednolitość i obowiązkowość kształcenia do lat 18.

Druga poważna organizacja nauczycielska tamtego okresu – TNSW również przygotowała swój własny program reformy szkolnictwa w powojennej Polsce. Ustrój szkolny opierać się miał na 7-letniej, powszechnej, bezpłatnej szkole. Na jej podbudowie miała odbywać się nauka w 4-letnich gimnazjach ogólnokształcących o profilu humanistycznym, matematyczno-przyrodniczym, a w wielkich aglomeracjach miejskich także o profilu klasycznym⁵⁰.

Przedstawione programy ugrupowań politycznych i środowisk nauczycielskich w wielu obszarach poważnie różniły się. Sformułowanie nowych zasad organizacyjnych i programowych szkolnictwa wymagało zatem debaty i konfrontacji pewnych kwestii organizacyjnych i programowych. Na to liczyło środowisko nauczycielskie, a zwłaszcza część skupiona podczas okupacji wokół działalności Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych oraz Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (związanych ideowo z PPS-em i PSL-em).

Komuniści, którzy objęli po wojnie władzę oświatową⁵¹, nie zamierzali jednak w drodze demokratycznych obrad modelować kształtu szkolnictwa. Od samego początku, bez społecznego porozumienia wprowadzali pewne zmiany do obowiązującej wciąż ustawy jędrzejewiczowskiej.

Pierwszą nieoficjalną próbą podważenia ustawy z 1932 r. były „Wytyczne”, m.in. w zakresie likwidacji podziału szkoły na stopnie organizacyjne. W myśl zawartych

⁵⁰ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 49.

⁵¹ W skład kierownictwa Resortu Oświaty weszli: S. Skrzyszewski, H. Raabe, Ż. Kormanowa, H. Łukasiewicz, A. Kozicki, W. Michajłow.

w Manifeście PKWN (lipiec 1944) wytycznych, szkolnictwo miało wpisywać się w założenia „demokracji ludowej”⁵². Najistotniejsze zapowiedziane zmiany dotyczyły obowiązku szkolnego do lat 16, zapewnienia wszystkim prawa do nauki, zasady bezpłatności nauczania na wszystkich szczeblach, szerszych możliwości dostępu do studiów wyższych młodzieży niezamożnej oraz rozbudowania szkolnictwa, zwłaszcza zawodowego⁵³. Nawiązywano zatem pozornie do idei oświatowych ugrupowań społeczno-politycznych sprzed wojny i z czasów okupacji, które dążyły do szerokiego udostępnienia szkolnictwa i oparcia go na zasadach demokracji. Komuniści starali się pozyskać w ten sposób ich przychyłność dla planowanych przez siebie zmian ustrojowych.

Już samo wystąpienie E. Kuroczko podczas pierwszej konferencji inspektorów i dyrektorów szkół w Lublinie (listopad 1944) rozwiewało nadzieje na demokratyzację szkolnictwa i jej apolityczność. Ów przedstawiciel Resortu Oświaty (RO) podkreślił, że w programach szkolnych powinny znaleźć się zagadnienia ideowo-polityczne, a w związku z tym struktura dotychczasowych programów musi ulec zmianie⁵⁴. Sugestie te znalazły wyraz w pierwszych decyzjach RO.

W myśl polityki komunistów dokonano m.in. unifikacji programów nauczania w szkole powszechnej na wsi i w miastach oraz zlikwidowano dotychczasowe organizacyjne i programowe zróżnicowanie szkoły powszechnej⁵⁵. Tak istotne, arbitralnie podjęte przez władzę decyzje, pozbawione były formalnie podstaw prawnych⁵⁶. Nadal obowiązywała wszakże ustawa jędrzejewiczowska z 1932 r. Zmiany te zatem, choć odzwierciedlały na pozór słuszne i powszechnie akceptowane dążenia społeczeństwa do demokratyzacji oświaty, zaprzeczały w istocie porządkowi prawnemu i praworządności, która stanowi jedną z fundamentalnych zasad ustroju demokratycznego. Niepokój wzbudzała też decyzja o ujednoceniu programów nauczania, która w efekcie była symptomem procesu unifikacji wychowania.

Poza poprawkami wprowadzanymi do ustawy jędrzejewiczowskiej, RO, a od stycznia 1945 Ministerstwo Oświaty (MO), podjęło prace nad przygotowaniem reformy szkolnej. W założeniach władz miała być ona dziełem administracji szkolnej, nie zaś środowiska nauczycielskiego i jego organizacji związkowej, z uwagi na jej powiązanie w czasie wojny z Departamentem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu Emigracyjnego, postrzeganej jako zorganizowana opozycja wobec władzy ludowej.

Z tego powodu, komuniści od początku zabiegali o pozyskanie poparcia kierownictwa i członków ZNP. Zdawali sobie bowiem sprawę, że wszelkie planowane zmiany w oświacie lepiej będzie wdrażać przy zaangażowaniu tego środowiska zawodowego. Nawołując nauczycielstwo do aktywnego włączenia się w odbudowę i reformę oświaty

⁵² *Uchwała o powołaniu Rządu Tymczasowego...*, s. 15.

⁵³ *Wytyczne organizacji publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/1945*, Lublin 1944, s. 8; także: *W dziesiątą rocznicę PPR. Materiały i dokumenty*, KiW, Warszawa 1952, s. 193.

⁵⁴ L. Szuba, *Polityka oświatowa...*, s. 91.

⁵⁵ *Wytyczne o organizacji publicznego szkolnictwa powszechnego w roku szkolnym 1944/45*, Resort Oświaty PKWN, Lublin 1944.

⁵⁶ T. Hejnicka-Bezwińska, *O zmianach w edukacji*, A.B., Bydgoszcz 2000; także R. Stankiewicz, *Problem koncepcji ustroju szkolnego u progu PRL*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 1–2, s. 75–78.

oraz w różne inne przejawy życia społeczno-politycznego, samozwańcza władza liczyła na szerokie poparcie wizji ustrojowej państwa. Był to cel strategiczny, znamieny dla systemów totalitarnych. Chodziło wszakże nie tyle o bierne przyzwolenie na planowane zmiany, ale o aktywne oraz bezkompromisowe włączenie się nauczycielstwa w proces szerzenia i urzeczywistniania ideologii komunistycznej.

Pozyskanie do współpracy nauczycielskiego związku zawodowego nie było jednak zadaniem łatwym. Układ politycznych sił w ZNP był bowiem dla obozu władzy niekorzystny. Silne były w nim od początku wpływy ludowców. Mieli oni trwały wkład w dorobek związku, cieszyli się autorytetem jego członków, a ich przedstawiciele zasiadali w zarządach ogniw różnych szczebli i opowiadali się za apartyjnością ruchu nauczycielskiego. Mniejsze wpływy w ZNP miała PPS, aczkolwiek cieszyła się uznaniem aktywu związkowego i obsadzała część stanowisk w niektórych zarządach okręgów i w prezydium Zarządu Głównego (ZG). Opowiadała się za sojuszem z PPR i za podjęciem wspólnej działalności ideowo-politycznej wśród członków związku⁵⁷. Najmniejsze wpływy w ZNP i skromną liczbę członków miała początkowo PPR, traktowana w środowisku związkowym jako partia bez tradycji politycznych, ale jej pozycję eksponowały i jej politykę propagowały władze administracyjne, w tym również ogniwa administracji szkolnej⁵⁸. Najsilniejszą grupę wśród członków związku stanowili bezpartyjni. O ich pozyskanie zabiegały wszystkie partie polityczne.

Znaczna część nauczycieli zgrupowanych wokół SL i bezpartyjnych działaczy ZNP, powiązanych w przeszłości z agendami rządu londyńskiego na kraj (m.in. z racji swego zaangażowania w Armii Krajowej i tajnym nauczaniu), pragnących prawdziwie demokratycznego odrodzenia oświaty i utrzymania profesjonalnego charakteru ruchu zawodowego, odnosiła się z rezerwą do programu oświatowego „niechcianej władzy” i jej arbitralnych opinii, ocen i decyzji. Początkowo czekała na deklarację „centralnej piątki”, pozostającej pod okupacją i była zdecydowanie przeciwna zarówno powołaniu związku niezależnego od TON-u⁵⁹, jak i nowych władz ZNP⁶⁰, a także uczestnictwu w pracach agend PKWN. Mimo nieufności do polityki władz z PPR na czele, włączała się jednak stopniowo w proces odbudowy szkolnictwa, powodowana pragnieniem szybkiego powrotu do normalności. W działania te angażowały się także coraz liczniejsze ogniwa terenowe ZNP, aczkolwiek w dalszym ciągu starały się one utrzymać niezależność polityczną.

Braku wzajemnego zaufania przedstawicieli ZNP i MO, a przede wszystkim brak pełnej akceptacji związkowej organizacji dla poczynań administracji szkolnej powodował, że władza oświatowa wzięła w swe ręce ster rozstrzygnięć w sprawie reformy edu-

⁵⁷ R. Stankiewicz, *Związek Nauczycielstwa Polskiego 1044–1948. Oczekiwania i rzeczywistość*, WSP, Zielona Góra, s. 75.

⁵⁸ B. Grześ, *ZNP od korzeni po współczesność*, ZNP, Warszawa 2000, s. 88.

⁵⁹ S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 62.

⁶⁰ J. Jakubowski, *Polityka oświatowa...*, s. 74.

kacji. Przejęcie nadzoru nad pracami koncepcyjnymi przez komunistów⁶¹ miało poważny wpływ na kształtowanie się zrębów ideologicznych powojennej koncepcji szkoły, opartej na doświadczeniach szkół polskich utworzonych w ZSRR⁶². Opracowane przez nich tezy dotyczące reformy szkolnej⁶³, przedstawione zostały na Zjeździe Oświatowym w Łodzi, w czerwcu 1945 r.⁶⁴

Przedłożony na nim ministerialny projekt reformy wskazywał, że władza zmierza do ukształtowania nowego społeczeństwa, dlatego wymaga zmian w strukturze szkolnictwa i w systemie oświaty, a nade wszystko w jego ideach, w jego „duchu”⁶⁵. Szkolnictwo miało być powszechne, publiczne, bezpłatne, jednolite i stanowić drogę awansu najniższych warstw społecznych⁶⁶. Maskowana frazesami „sprawiedliwości dziejowej” i „walki klas” koncepcja oświatowa władz, stanowiła formę politycznego podboju komunistów i miała ekspansywny charakter. Już pierwsze wystąpienie ówczesnego ministra oświaty S. Skrzyszewskiego⁶⁷ zdradzało, że obóz nowej władzy komunistycznej nie miał zamiaru (mimo wcześniejszych deklaracji) korzystać z dorobku edukacyjnego Polski Odrodzonej (międzywojennej)⁶⁸, lecz poddając totalnej krytyce całą jego spuściznę, zapowiadał rewizję założeń, celów, form i metod oraz programu nauczania w szkołach⁶⁹. Akcentowane przy tym hasła jednolitości, bezpłatności, publiczności, obowiązkowości⁷⁰ nie służyły wcale realizacji populistycznej idei równości i sprawiedliwości społecznej, lecz tworzeniu edukacji zunifikowanej, scentralizowanej i zetatywowanej, poddanej kontroli władz państwowych. Taką samą wartość miało hasło „awansu najniższych warstw społecznych”, które interpretowane być może jako proces „wykorzenienia” społecznego i kulturowego⁷¹. Zapowiadane przeobrażenia oznaczały likwidację szkolnictwa prywatnego. Reforma zakładała wprowadzenie obowiązku przedszkolnego dla dzieci w wielu 3–6 lat. Nauka w szkole miała trwać 8 lat i obejmować 5-letni cykl propedeutyczny i 3-letni gimnazjalny oraz 3-letni licealny. Największy niepokój budziły jednak propozycje zmian programowych o zabarwieniu ideowo-politycznym. Przejawem tego był postulat wpro-

⁶¹ Wśród nich byli czołowi działacze oświaty polskiej w ZSRR, a zarazem członkowie PPR, m.in. S. Skrzyszewski i Ż. Kormanowa, a także ideolodzy partyjni i znawcy spraw oświatowych, m.in. W. Bieńkowski.

⁶² *Materiały sprawozdawcze z działalności Ministerstwa Oświaty w okresie od lipca 1944 do grudnia 1946 r.* Ministerstwo Oświaty, Warszawa 1948, s. 1, 7; także *Szkolnictwo polskie w ZSRR 1943–1947. Dokumenty i materiały*, red. S. Skrzyszewski. KiW, Warszawa 1961.

⁶³ Szerzej o koncepcjach reformy szkolnej przedłożonych na Zjeździe Oświatowym w Łodzi w 1945 roku przez MO, ZNP oraz M. Falskiego, piszę w: *Związkowe doskonalenie nauczycieli...*, s. 19–20.

⁶⁴ Ministerstwo Oświaty, *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy Łodzi 18–22. 06.1945*, PZWS, Warszawa 1945, s. 58; także: J. Jakubowski, *Polityka oświatowa...*, s. 88.

⁶⁵ K. Dobrzyński, *Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976*, PWN, Warszawa 1982, s. 185.

⁶⁶ Ministerstwo Oświaty, *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi...*, s. 49, 50.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 50.

⁶⁸ S. Majewski, *Zagadnienia ustrojowo-organizacyjne szkolnictwa na zjazdach pedagogicznych w Polsce 1918–1961 (wskazania dla współczesności)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 19 (1996) nr 3–4, s. 192.

⁶⁹ Ministerstwo Oświaty, *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi...*, s. 57.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 58.

⁷¹ T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944–1989)*, WSP, Kielce 1996, s. 33.

wadzenia przedmiotu Nauka o Polsce i świecie współczesnym, w nauczaniu historii zagadnień postępowych tradycji ruchu robotniczego i osiągnięć komunizmu, w nauce literatury zaś – radzieckich lektur. Planowano także wprowadzenie obowiązku nauki języka rosyjskiego. Wprawdzie uczestnicy zjazdu reprezentujący Resort Oświaty zaprzeczali wprowadzaniu elementów komunistycznego wychowania do szkół polskich, ale fakty były nader oczywiste.

Różne stanowiska w kwestii reformy wyraziło środowisko pedagogiczne. Rozwiązania proponowane przez ZNP prezentowane były przez Cz. Wycecha i K. Maja. ZNP także pragnął szkoły dla wszystkich. Proponował jednak odmienną organizację szkolnictwa. Opowiadał się on za 12-letnią (a nie 11-letnią – jak chcieli przedstawiciele MO) szkołą ogólnokształcącą, tj. 8-letnią szkołą powszechną (a nie gimnazjalną) jednolitą programowo oraz za 4-letnią szkołą średnią ogólnokształcącą (a nie 3-letnią szkołą przygotowującą do zawodu bądź do dalszego kształcenia w szkole wyższej). Widział on także potrzebę stworzenia systemu kształcenia zawodowego. Związek wnioskował również reformę edukacji nauczycielskiej, która sprzyjałaby przygotowaniu wysoko kwalifikowanej kadry, wykształconej na poziomie wyższym w instytutach nauczycielskich przy wydziałach pedagogicznych uniwersytetów, a w okresie przejściowym trudności kadrowych także w pedagogiach i liceach pedagogicznych, ale nie 3-, a 4-letnich, opartych na podbudowie szkoły powszechnej. ZNP przeciwny był krótkoterminowym kursom sposobienia zawodowego.

Koncepcje MO i ZNP różniły się także w kwestii roli samego zjazdu. Zdaniem MO jego ustalenia miały być wiążące, a reformę realizować należało już od początku roku szkolnego 1945/1946. Według przedstawicieli związku miał on jedynie zapoczątkować dyskusję nad reformą oświaty⁷².

Niezależne stanowisko wobec reformy wyraził na zjeździe M. Falski, który analizując szanse realizacji projektu ministerialnego, odsłonił wiele jego słabych stron (skrytykował m.in. plan organizacyjny reformy, postulował wprowadzenie gimnazjum) i uświadomił konieczność wnikliwego przygotowania reformy⁷³.

Powyższe propozycje prezentowane na zjeździe nie znalazły jednak odzwierciedlenia w rezolucji końcowej⁷⁴. Świadczyło to o tym, że głosy nauczycielstwa oraz pedagogów były od samego początku „kanalizowane” i traktowane jako zbędne wobec postanowień ich „reprezentantów” z Ministerstwa Oświaty. Mimo nadmiernego pośpiechu zarówno przy opracowywaniu projektu reformy, jak i zwołaniu zjazdu i wielu rozbieżności w poglądach uczestników, uchwały zjazdowe zostały przez ogół nauczycielstwa przyjęte⁷⁵. Fakt ten PPR-owcy interpretowali jako przejaw aprobaty tego środowiska zawodowego dla ich poczynań. Zjazd Oświatowy w Łodzi (czerwiec 1945) był zatem wielką manipu-

⁷² R. Stankiewicz, *Związek Nauczycielstwa Polskiego 1944–1948. Oczekiwania i rzeczywistość*, WSP, Zielona Góra 1986, s. 75–84.

⁷³ Ministerstwo Oświaty, *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi...*, s. 132.

⁷⁴ O odmiennych koncepcjach reformy szkolnej m.in. w: Ministerstwo Oświaty, *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi...*, s. 132; także R. Stankiewicz, *Związek Nauczycielstwa Polskiego...*, s. 75–84.

⁷⁵ B. Grześ, *ZNP od korzeni...*, s. 416; także S. Mauresberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce...*, s. 102.

lacją polityczną, w wyniku której władze starały się uzyskać legitymizację własnych ideologiczno-politycznych zamierzeń.

Plany komunistów w sferze reformy oświaty pokrzyżowało nieco powołanie w końcu czerwca 1945 r. nowego rządu – tzw. Rządu Jedności Narodowej i zmiany w kierownictwie Ministerstwa Oświaty. Stanowisko ministra objął C. Wycech – czołowy działacz ZNP i dotychczasowy jego prezes, członek SL, którego głos wpłynął na modyfikację zjazdowych ustaleń w sprawie reformy. Zgodnie z projektem ZNP, zakres wprowadzanych zmian do ustroju szkoły miał być ograniczony, a ich tempo spowolnione⁷⁶. Podstawą systemu oświaty miała być jednolita 8-klasowa szkoła dla wszystkich dzieci od 7 lat (także dla opóźnionych w nauce z powodu wojny i okupacji). Biorąc pod uwagę istniejące trudności lokalowe, dopuszczano w okresie przejściowym realizację nauczania również na poziomie 7 klas⁷⁷. Ze względu na brak warunków dla zmiany przedwojennej koncepcji kształcenia średniego, utrzymano dotychczasową strukturę tego szkolnictwa – 4-letnie gimnazjum i 2-letnie liceum, skracając w nich jednocześnie czas kształcenia⁷⁸.

Ministerstwo Oświaty oraz ZNP skoncentrowały się w pierwszej kolejności na odbudowie szkolnictwa, likwidacji zaległości kształceniowych i próbach poprawy bytu nauczycieli, co znalazło odzwierciedlenie w obradach Zjazdu Oświaty Zawodowej (październik 1945)⁷⁹, Zjazdu Delegatów ZNP w Bytomiu (listopad 1945)⁸⁰, a później także Zjazdu Pedagogicznego (luty 1946).

Koncentracja na tychże kwestiach wywoływała głosy krytyczne przedstawicieli PPR, zarzucających ministrowi i reprezentowanej przez niego partii – PSL, będącej legalną opozycją wobec lewicy i groźnym jej rywalem, że nie koncentruje się na ideowo-wychowawczych zagadnieniach pracy szkół, co stało się pretekstem do wojny propagandowej między partiami⁸¹. Na II krajowej naradzie nauczycieli – członków PPR (październik 1945) oceniono, że realizacja reformy szkolnej została zagrożona, co potwierdzało przyjęte wcześniej przez komunistów kurs antyministerialnej kampanii⁸².

Wielkie nadzieje PPR pokładała w obradach Zjazdu ZNP w Bytomiu (listopad 1945)⁸³, które okazały się jednak dla tej partii niepomysłne⁸⁴. Nieuchwalenie oczekiwanej dekla-

⁷⁶ C. Wycech, *O demokratyzację oświaty*, „Sztandar Chłopski” 1945, nr 1, s. 7.

⁷⁷ Dz. Urz. MO 1945, nr 7, poz. 2. Zarządzenie Ministra Oświaty z 16.07.1945 w sprawie organizacji roku szkolnego 1945/1946.

⁷⁸ B. Faron, *Oświatowe przekroje i zbliżenia*, KiW, Warszawa 1985, s. 27, 28.

⁷⁹ B. Bartosikówna, *Zjazd Oświaty Zawodowej*, „Głos Nauczycielski” 1945, nr 4, s. 5.

⁸⁰ A ZNP, Wydział Pedagogiczny, sg. 1. Wnioski i rezolucje Walnego Zjazdu Delegatów ZNP w Bytomiu 25–28.11.1945; także: A ZNP, sg. 1. Wydział Pedagogiczny. Wnioski i rezolucje przyjęte przez Komisję Pedagogiczną walnego Zjazdu ZNP w Bytomiu 25–28.11.1945.

⁸¹ Szerzej piszą o tym: R. Stankiewicz, *Związek Nauczycielstwa Polskiego...*, s. 75; także J. Jakubowski, *Polityka oświatowa...*, s. 200.

⁸² AAN, PPR, sg. 295/XVII, 45. Oddział IV. Sekretariat BP KC PPR. Rezolucja II Konferencji nauczycieli-peeperowców z 7–8.10.1945.

⁸³ AAN, PPR, sg. 295/X, 19. Oddział IV. Wydział Propagandy. Zebranie Sekcji Oświatowej Wydziału Propagandy KC PPR 4.12.1945.

⁸⁴ A ZNP, Wydział Pedagogiczny, sg. 17. Wnioski podkomisji VII Walnego Zjazdu ZNP w Bytomiu 25–28.11.1945. Sprawy bezpieczeństwa; także A ZNP, Wydział Pedagogiczny, sg. 17. Wnioski podkomisji

racji politycznej, a następnie podjęcie na Kongresie PSL (styczeń 1946) uchwały o powszechnym obowiązku nauki w szkole 7-letniej (odkładając na czas późniejszy realizację koncepcji 8-latki), umożliwiającej wyrównanie szans edukacyjnych dzieci na wsi i w miastach⁸⁵, skłoniło komunistów do zintensyfikowania swych działań. Miały one na celu wzmocnienie pozycji lewicy w szeregach ZNP i określenie jego podstaw ideowo-programowych⁸⁶. Na zorganizowanym przez ZNP Zjeździe Pedagogicznym (luty 1946) w Łodzi, w myśl polityki oświatowej komunistów, uchwalona została rezolucja unaoczniająca zależności między wychowaniem a całokształtem życia społeczno-politycznego. Podważyła ona tezę o ideowej i politycznej niezależności szkoły⁸⁷ oraz wezwała Ministerstwo Oświaty do jak najszybszego zastąpienia ustawy z 1932 r. nową ustawą szkolną (zgodną ze stanowiskiem Zjazdu Oświatowego w Łodzi)⁸⁸. Były to wyraźne symptomy podporządkowania szkoły interesom władz i włączenia oświaty w proces zmian ustrojowych.

Po sfałszowanych wynikach referendum (czerwiec 1946), wyborów do Sejmu Ustawodawczego (styczeń 1947), rozbiciu PSL i umocnieniu się władzy komunistycznej oraz po uchwaleniu ustawy konstytucyjnej o ustroju i zakresie działania organów państwa (luty 1947), nowe kierownictwo Ministerstwa Oświaty podjęło zintensyfikowane prace nad zagadnieniami ustroju szkolnego⁸⁹, określając zarazem oś ideologiczną monopolizowanych instytucji oświatowych.

Działaniami, torującymi drogę zaplanowanej przez komunistów ideowej przebudowie społeczeństwa, były liczne decyzje administracyjne niskiej rangi⁹⁰, za pomocą których wcielali oni z wolna w życie „klasową” koncepcję państwa.

Odzwierciedlenie tych dążeń, potwierdziły obrady i postanowienia Zjazdu Delegatów ZNP w Poznaniu (maj 1948)⁹¹ oraz Plenum ZG ZNP we Wrocławiu (październik 1948)⁹². Podjęto na nich decyzję o ideowo-wychowawczym kierunku rozwoju szkolnictwa, zerwano z apolitycznością ZNP i uznano kierowniczą rolę partii robotniczych w procesie przeobrażania kraju. Wskazano na potrzebę rozwinięcia prac nad marksistowską koncep-

VII Walnego Zjazdu ZNP w Bytomiu 25–28.11.1945. Sprawy bezpieczeństwa; także C. Lewandowski, *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1993, s. 63.

⁸⁵ S. Żółkiewski, *Obrachunki nauczycielskie*, „Kuźnica” 1945, nr 17–18, s. 34; także C. Wycech, *Podstawowe zagadnienia oświatowe*, „Chłopski Sztandar” 1946, nr 3, s. 9.

⁸⁶ K. Kosiński, *O nową mentalność...*, s. 59.

⁸⁷ B. Grześ, *ZNP od korzeni...*, s. 93.

⁸⁸ S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce...*, s. 150.

⁸⁹ AAN, PPR, sg. 295/V, 3. Oddział VI. Sekretariat BP KC PPR. Posiedzenie Komisji Kulturalno – Oświatowej BP KC PPR 27.02.1947. Rezolucja oświatowa dotycząca szkolenia ideologicznego, projekt; także AAN, PPR, sg. 295/XVII, 43. Oddział VI. Sekretariat KC PPR. Wypowiedź M. Spychalskiego na i Posiedzeniu Komisji Oświatowo-Kulturalnej 27.02.1947.

⁹⁰ Mowa tu o rozporządzeniach i okólnikach ministerialnych, m.in. decyzji zobowiązującej szkołę do wychowania ideologicznego młodzieży w ramach przedmiotu: Nauka o Polsce i świecie współczesnym lub decyzji wprowadzającej do szkół polityczne organizacje młodzieżowe.

⁹¹ AP ZNP, Wydział Pedagogiczny, sg. 149. Uchwały Zjazdu Delegatów w Poznaniu 1948 r.

⁹² AAN, PPR, sg. 295/XVII, 44. KC PPR. Rezolucja narady oświatowej PPR, 30.10.1948; także R. Staniewicz, *Związek Nauczycielstwa Polskiego...*, s. 120.

cją pedagogiczną i korzystania z dorobku nauki radzieckiej. Nałożono na władze związkowe obowiązek mobilizacji nauczycieli do aktywniejszego udziału w życiu społeczno-politycznym oraz w politycznym wychowaniu młodzieży (tj. w pogłębianiu ich zrozumienia dla internacjonalizmu i wzmacnianiu więzi współpracy z ZSRR). Domagano się przeprowadzenia zasadniczej rewizji programów nauczania w celu usunięcia z nich pozostałości „reakcyjnych” i przepojenia ich ideologią marksizmu-leninizmu⁹³.

Uchwały te były wyrazem ostatecznego zwycięstwa komunistów w powojennej ideologicznej walce o kształt i kierunek rozwoju oświaty w Polsce.

⁹³ *Aktyw oświatowy PPS przygotowuje się do realizacji nowych zadań*, „Robotnik” 1948, nr 317, s. 2, 5; także H. Jabłoński, *Polityka oświatowa w Polsce Ludowej* (referat wygłoszony na naradzie aktywu oświatowego PPS), „Wiedza i Życie” 1948, nr 12, s. 150.